Islamic Maaref University

Scientific Journal
Commentary Studies

Vol. 15, Summer 2024, No. 58

Analytical and interpretative study of the root and grounds of human rebellion With emphasis on the verses of Surah Al-Alaq

Walialah Mahdavifar[1]

1. Faculty member, Islamic Studies Department, Payam Noor University, Tehran, Iran (corresponding author).
v.mahdavifar@pnu.ac.ir

Abstract Info

Article Type:
Research Article

Received:
2024.02.23
Accepted:
2024.07.21

Abstract

Rebellion is one of the most important damages of human's personal and social life and the biggest challenge facing mankind today. The treatment of this pest can control or eliminate many of the adversities and bio-social disharmony of humans. In the importance of this issue, this is enough, that Allah Almighty in the first Surah sent to the Messenger of Allah mentioned the riots as the biggest damage to human beings and pointed out the root, background of the riots, and the ways to control and eliminate them. This article has been written in a descriptive-analytical way using library sources and valuable interpretations. He has benefited from the innovation of Surah research and solely by relying on the interpretation of the verses of the mentioned Surah to solve the problem. Surah Alaq has presented the first step of changing in human existence; Therefore, by reflecting on the conceptual connection of the verses of this sura and benefiting from the interpretations, rebellion is the damage to the nature of the material existence of man and his departure from the teachings of the divine nature that spreads to man from the environment, and Allah, by explaining the causes and grounds of rebellion and the effects of its continuation has provided a way out of it in this surah.

Keywords Surah Al-Alaq, the grounds of human rebellion, the roots of rebellion, the needlessness of man, anthropology.

Cite this article: Mahdavifar, W. (2024). Analytical and interpretative study of the root and grounds of human rebellion With emphasis on the verses of Surah Al-Alaq. *Scientific Journal Commentary Studies*. 15 (2), 105-124. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75

DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75

Publisher: Islamic Maaref University, Qom, Iran.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]

[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

Introduction

Violation of the right is the greatest harm to human life, and if this vice is created in a person and for various reasons, a person insists on his violation, it can lead the society towards usurpation and catastrophic social damage, so paying attention to this important issue and explaining its various dimensions will facilitate the ground of enlightenment in the society and preventing the individual in contamination by this vice. Therefore, it is clear that the place of truth and getting closer to the truth is the ideal of man and Disobeying it harms humanity. Psychologists have raised discussions on the issue of disobedience to the truth, its causes and backgrounds, but this article is based on the issue of disobedience and rebellion, which is relevant for human social life, from the perspective of the Surah. Comment and analyze. The questions that this article should answer in order to explain the issue are: 1- What is the factor or factors of rebellion and transgression? 2- What are the factors of persistence of rebellion or transgression in human being? 4- What are the effects of persistence on rebellion and aggression? 5 - What are the ways to prevent rebelliousness? 6- What are the ways to get out of rebelliousness?

Research method

This writing, which is in analytical, descriptive, library method by using valuable interpretations, has benefited from the innovation of researching only by using one surah and solely by relying on the interpretation of the verses of the same mentioned Surah to solve the problem. Therefore, could be understood by contemplating on verses of this surah which correspond with each other and as well by using the commentaries that the rebellion is damage of nature of material existence of human being and being away from teachings of divine nature which could be transformed from the environment and Allah Almighty has mentioned the ways to be avoid from this by explaining its causes and backgrounds and the traces of following it.

Discussion

According to the narrations of the order of revelation of the Holy Quran, Surah Alaq is the first Surah that was revealed to the Messenger of Allah (PBUH) at the beginning of the mission in Mecca. This surah has 19 verses and refers to the explanation of human rebellion. It seems that the mention of this plague indicates its special importance that God has addressed in the first chapter. And on the other hand, it can weaken a person's personality and put him in front of God. Therefore, in the primary verses of this sura, God Almighty, emphasizing His Lordship in the survival and management of the universe and gifting man with the ability to learn knowledge, has mentioned the rebellion as a pest of this position and considered it to be the product of the environment's dominance over the natural teachings of man which if it could not be controlled will make him out of human borders and inter him into aggression, so by contemplating on the verses of this surah and the conceptual of them with each other we can get some points from it: the first one is: What is the status of man in the universe. The second one is: Which tools has been considered for the proper life of man by Allah? And the third one is that, we can clearly see the boundary of these two views towards the universe and world in this surah. Therefore, by reflecting on this surah, one can find the main cause

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]

[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

of human rebellion and its continual factors, the way to get out of rebellion, the effects of insisting on it, and the ways to prevent the emergence of rebellion.

Conclusion

Rebellion from the truth is one of the plagues of human personality, and Allah Almighty has stated the main treatment solution in Surah Al-Alaq, and one of our most important weaknesses in a healthy social life is not referring to the verses and receiving solutions to live a good life, because the Qur'an explains everything which we need (for guidance) and can guide all human being. And the main reason for the lack of exploitation or weak benefit of the verses of the Quran can be mentioned in the way of lack of having civilized reading of the Quran.

In other words, this kind of approach regarding to the Quran can bring a person closer to a comprehensive analysis of the verses of revelation regarding the common problems and questions of the present age. And the rebellion is one of the important issues and problems of today's human societies at the individual and social level, which brings many damages. And by reflecting on Surah Al-Alaq, one can understand the importance of this vice in the universe and find a cure for it. Therefore, the feeling of not needing God, deviant thoughts, deviant motives and deviant companions are factors for the continuation of rebellion. And understanding the presence of God in life and attainment to the source of talents and blessings could play a role as two effective elements of saving from rebellion and exit from tyranny. According to this, the pure and divine nature of man like rain, is a God's mercy when it is directed towards rivers and dams. But when it deviates from the right path and turns into a deluge and leaves ruins just like our behaviors, when it proceeds with proper education, the result is peace and health of the body and soul, and when it goes astray and off the path, causes personal and social abnormalities, therefore the word of Allah and the correct understanding of its dimensions is a strong thread that could protect a person in all aspects of life, including rebellion.

Sources

- *Holy Quran*
- *Nahj al-Balagha*. (1993 AD). Compiled by Sharif al-Radi, edited by Sobhi Saleh, Qom: Fara. (In Arabic)
- Ibn Sho'ba Harrani, Hasan bin Ali (1943 AD). *Tohaf Al-Oqul* (Gifts of Wisdom) Qom: Jame'ah Al-Modarresin. (In Arabic)
- Ibn Abdul Salam, Abdul Aziz bin Abdul Salam (2008 AD). *Tafsir of Al-Ezz bin Abdul Salam*. Beirut: Dar al-Kutub Al-E'lmiyya. (In Arabic)
- Ibn Asaker, Ali bin Hasan. (1994 AD). *Tarikh Al-Madinah Dameshq* (History of the city of Damascus). Beirut: Dar al-Fakr. (In Arabic)
- Ibn Fars, Ahmed (1983 AD). *Mo'jam Maqais Al-Loqah* (The dictionary of criterions of language. Qom: Al-E'lam Al-Eslami Office, (In Arabic)
- Izutsu Toshi Hiko. (1982 AD). *Khoda wa Ensan Dar Quran* (God and human in the Qur'an). Translated by Ahmad Aram, Tehran: Islamic Culture Publishing House. (In Persian)
- Bargi, Ahmad bin Muhammad bin Khalid. (1951 AD). *Al-Mahasen*, Qom: Darul Kitab al-Islamiya. (In Arabic)

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]

[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

- Balazri, Ahmad bin Yahya bin Jaber. (1996 AD). *Ansab al-Ashraf*, Beirut: Dar al-Fakr. (In Arabic)
- Bahjatpour, Abdul Karim. (2011 AD). *Tafsir Al-Tanzili Hamgam Ba Wahy* (Revealed Commentary Along With Revelation). Qom: Al-Tamhid. (In Persian)
- Javadi Amoli Abdullah (2019 AD). *Tasnim* Qom: Israa. (In Persian)
- Javadi Amoli, Abdullah (2009 AD). *Tasnim* Qom: Israa. (In Persian)
- Ragheb Esfahani, Hussein bin Muhammad (1991 AD), *Mofradat Alfadh Al-Quran* (Vocabulary words of the Qur'an), Beirut and Damascus: Dar al-A'lam and al-Dar al-Shamiya. (In Arabic)
- Sabzevari, Hadi. (no date), *Sharh Al-Mandhumah* (Explanation of Poem, Qom: Al-Mostafa Library. (In Arabic)
- Shamlu, Saeed (2004 AD). *Asib Shenasi Ravani* (Psychological pathology), Tehran: Roshd. (In Persian)
- Sadouq, Muhammad bin Ali (2006 AD), *E'lal Al-SHarae'* (The Causes of Laws), Qom: Dawari. (In Arabic)
- Tabatabayi, Seyyed Mohammad Hossein. (1970 AD), *Al-Mizan Fi Tafsir Al-Qur'an* (Criterion in Commentary of Quran), Beirut: Al-A'lami Institute. (In Arabic)
- Tabarsi, Fazl bin Hasan. (1993 AD). *Majma' Al-Bayan Le U'loom Al-Qur'an* (Collection of Explanations about Commentary of Quran), Tehran: Naser Khosro. (In Arabic)
- Tabari, Muhammad bin Jarir. (1991 AD), *Jame' Al-Bayan Fi Taweel Ai Al-Qur'an* (Comprehensive Explanation about Commentary of Quran). Beirut: Dar al-Ma'rafah. (In Arabic)
- Tusi, Muhammad bin Hassan. (no date) *al-Tabyan fi Tafsir al-Qur'an* (Explanation about Commentary of Quran). Beirut: Dar al-Ihya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Fara Yahya bin Ziyad. (1980 AD), *Ma'ani al-Quran* (The meanings of the Qur'an), Cairo: al-Heah al-Mesriah al-Ammah le al-Ketab. (In Arabic)
- Faiz al-Islam, Ali Naqi. (2000 AD), *Tarjomah Wa SHarh Nahj al-Balaghah* (Translation and Explanation of Nahj al-Balagha), Tehran: Faizul Islam. (In Persian)
- Qarashi Banai, Seyyed Ali Akbar. (1991 AD), *Qamus Quran* (Quran dictionary). Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya. (In Persian)
- Kolaini, Muhammad bin Yaqoob. (1986 AD), *Kafi*, Tehran: Islamiya. (In Arabic)
- Mostafavi, Hassan. (1981 AD), *al-Tahqiq fi Kalamat al-Quran al-Karim* (Investigation about the words of the Holy Qur'an). Tehran: Book Translation and Publishing Company. (In Arabic)
- Mughniyeh, Mohammad Javad. (2003 AD). *Al-Tafsir al-Kashif* (Discoverer Commentary), Qom: Dar al-Kitab al-Islami. . (In Arabic)
- Makarem Shirazi, Nasser and colleagues. (1992 AD), *Tafseer Nemunah* (Examplary Exegesis), Tehran: Dar al-Maktabah al-Islamiah. (In Persian)
- Attributed to Jafar bin Muhammad. (1979 AD). *Misbah al-Sharia* (Light of Religious Laws), Beirut: Al-A'lami. (In Arabic)
- Elhami, Daoud (1999). *Payam Howzah magazine*, 1999, (Summer, pp. 23-56). (In Persian)
- Yaqubi, Ahmad bin Abi Yaqub (no date), *Tarikh Ya'ghubi* (Ya'ghubi History), Beirut: Dar al-Sader. (In Persian)

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]

[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

مجلة دراسات تفسيرية

جامعة المعارف الإسلامية

السنة ١٥ / صيف ١٤٤٥ / العدد ٥٨

دراسة تحليلية وتفسيرية لجذور ودوافع طغيان الإنسان مع التركيز علي آيات سورة العلق

ولي‌اله مهدوي‌فر[١]

١. عضو هيئة التدريس، قسم الدراسات الإسلامية، جامعة بيام نور، طهران، إيران

v.mahdavifar@pnu.ac.ir

معلومات المادة

نوع المقال: بحث

تاريخ الاستلام: ١٤٤٥/٠٧/٢٢

تاريخ القبول: ١٤٤٦/٠١/١٥

ملخّص البحث

الطغيان يُعَدُّ من أهمِّ الآفات التي تُهدِّد حياة الإنسان الفرديَّة والاجتماعيَّة،وهو أكبر تحدٍّ يواجه البشريَّة في العصر الحاضر. علاجُ هذه الآفة يمكن أن يُسهم في السيطرة على كثيرٍ من التوترات وعدم الانسجام في الحياة الاجتماعيَّة. تكفي للإشارة إلى أهميَّة هذا الموضوع أنَّ الله تعالى قد ذكر الطغيان كأكبر تهديدٍ للإنسان في أول سورةٍ نزلت على رسول اللهﷺ، مبينًا جذور الطغيان وأسبابه وسبل السيطرة عليه ودفعه. هذا البحث مكتوبٌ بأسلوبٍ وصفيٍّ ـ تحليليٍّ ويعتمد على المصادر الموجود في المكتبيات والتفاسير القيِّمة. فيُعتَبَر هذا العمل مُبتكرًا من حيث اعتماده على دراسةٍ موضوعيَّةٍ للسورة والاستناد فقط إلى تفسير آياتها لحلِّ المسألة. تُقدِّم سورة العلق الخطوة الأولى في إحداث تحوُّلٍ جوهريٍّ في كيان الإنسان؛ لذلك، من خلال التأمُّل في الترابط المفهومي بين آيات السورة والاستفادة من التفاسير، يظهر أنَّ الطغيان يُعتبر ضررًا ناتجًا عن الطبيعة الماديَّة للإنسان وابتعاده عن التعاليم الفطريَّة الإلهيَّة.وهو نتيجة عواملَ بيئيَّةٍ تؤثِّر على الإنسان. وقد بيَّن الله تعالى في هذه السورة أسباب الطغيان وآثاره، بالإضافة إلى تقديم الحلول للخروج منه.

الألفاظ المفتاحية: سورة العلق، أسباب الطغيان البشري، جذورالطغيان، الشعور بالاكتفاء الذاتي، علم الإنسان.

الاقتباس: مهدوي‌فر، ولي‌اله (١٤٤٥). دراسة تحليلية وتفسيرية لجذور ودوافع طغيان الإنسان مع التركيز على آيات سورة العلق. *مجلة دراسات تفسيرية*. ١٥ (٢)، ١٢٤ـ١٠٥. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75

رمز DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75

الناشر: جامعة المعارف الإسلامية، قم، ايران.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]

[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75] [Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]

نشریه علمی مطالعات تفسیری
دانشگاه معارف اسلامی
سال ۱۵، تابستان ۱۴۰۳، شماره ۵۸

بررسی تحلیلی و تفسیری ریشه و زمینه‌های طغیان انسان با تأکید بر آیات سوره علق

ولی‌اله مهدوی‌فر[۱]
۱. عضو هیئت علمی گروه معارف اسلامی ،دانشگاه پیام نور ،تهران ایران
v.mahdavifar@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی (۱۲۴ ـ ۱۰۵)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۳۱

چکیده

طغیان از مهم‌ترین آسیب‌های زندگی فردی و اجتماعی انسان و بزرگترین چالش پیش‌روی بشر امروزی است. درمان این آفت می‌تواند بسیاری از ناملایمات و ناهماهنگی‌های زیست اجتماعی انسان‌ها را کنترل یا دفع نماید. در اهمیت این مسئله همین بس، که خداوند متعال در اولین سوره‌ای که بر رسول الله ﷺ نازل فرمود از طغیان به‌عنوان بزرگترین آسیب انسان یاد نموده و به ریشه، زمینه جریان طغیان، راهکارهای کنترل و دفع آن اشاره کرده است. این نوشتار به روش توصیفی ـ تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و تفاسیر ارزشمند نگارش یافته است. از نوآوری پژوهش سوره‌ای و صرفاً با تکیه بر تفسیر آیات سوره مذکور برای حل مسئله بهره برده است. سوره علق گام نخست تحول در وجود انسان را ارائه داده است؛ ازاین‌رو با تأمل در به‌هم پیوستگی مفهومی آیات این سوره و بهره‌مندی از تفاسیر به‌دست می‌آید سرکشی، آسیب طبیعت وجود مادی انسان و دور شدن وی از آموزه‌های فطرت الهی است که از محیط به انسان سرایت می‌کند و خداوند با تبیین علل و زمینه‌های سرکشی و آثار استمرار برآن راهکار برون‌رفت از آن را در این سوره ارائه داده است.

واژگان کلیدی سوره علق، زمینه‌های طغیان انسان، ریشه‌های طغیان، بی‌نیازپنداری انسان، انسان‌شناسی.

استناد: مهدوی‌فر، ولی‌اله (۱۴۰۳). بررسی تحلیلی و تفسیری ریشه و زمینه‌های طغیان انسان با تأکید بر آیات سوره علق. *مطالعات تفسیری*. ۱۵ (۲)، ۱۲۴ ـ ۱۰۵. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75

کد DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75

ناشر: دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]
[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

تبیین مسئله

طغیان از حق، بزرگترین آسیب زیست انسانی است که اگر چنانچه این رذیله در انسان ایجاد شود و به علل مختلفی انسان بر طغیان خود اصرار داشته باشد، می‌تواند جامعه را به سمت استمعارگری و آسیب‌های اجتماعی فاجعه‌باری هدایت نماید؛ ازاین‌رو پرداختن به این مهم و تبیین ابعاد گوناگون آن زمینه روشنگری جامعه و فرد را در پیشگیری از آلوده شدن به این رذیله تسهیل می‌بخشد. بنابراین پر روشن است که جایگاه حقیقت و نزدیک شدن به حق آرمان انسان است و سرپیچی از آن به انسانیت خدشه وارد می‌کند. روان‌شناسان در موضوع سرکشی از حقیقت، علل و زمینه‌های آن، مباحثی را مطرح کرده‌اند اما این نوشتار بر آن است که مسئله سرکشی و طغیان را که برای زندگی اجتماعی انسان از موضوعیت برخوردار است از منظر سوره علق بررسی و مورد تحلیل قرار دهد. سؤال‌هایی که این مقاله می‌بایست جهت تبیین موضوع به آنها پاسخ دهد عبارت است از: ۱. عامل یا عوامل سرکشی و طغیان چیست؟ ۲. عوامل استمرار طغیان یا سرکشی در انسان چیست؟ ۴. آثار استمرار بر سرکشی و طغیان چیست؟ ۵. راهکارهای پیشگیری کننده از سرکشی کدام است؟ ۶. راهکارهای برون رفت از سرکشی چیست؟

سوره علق

با توجه به روایات ترتیب نزول قرآن کریم[۱] سوره علق اولین سوره‌ای است که در آغاز بعثت در مکه بر رسول الله ﷺ نازل شد. این سوره دارای ۱۹ آیه است و به تبیین طغیان انسان اشاره می‌کند. به نظر می‌رسد ذکر این آفت نشانگر اهمیت ویژه آن است که خداوند در اولین سوره به آن پرداخته است و از سویی می‌تواند شخصیت انسان را تضعیف و او را در مقابل خداوند قرار دهد. لذا خدای متعال در آیات ابتدایی این سوره با تاکید بر ربوبیت خود در بقاء و مدیریت عالم هستی و عطای استعداد علم آموزی به انسان، طغیان را آفت این مقام مطرح و آن را محصول غلبه محیط بر آموزه‌های فطری انسان دانسته است که اگر چنانچه مهار نشود او را از مرز انسانیت خارج و به مرز استعمارگری می‌رساند. از این‌رو با ژرف‌اندیشی در آیات این سوره و ارتباط مفهومی آیات با یکدیگر می‌توان به چند نکته مهم پی برد: یک) انسان از چه منزلتی در عالم هستی برخودار است؟ دو) خداوند چه ابزاری را برای زندگی صحیح انسان در نظر گرفته است؟ سه) اینکه مرز دو نوع نگاه به هستی و دنیا را در این سوره به طور کامل و صریح

۱. یعقوبی، ***تاریخ یعقوبی***، ج ۲، ص ۳۳. بهجت‌پور، ***همگام با وحی***، ص ۸۲.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]

[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

می‌توان مشاهده کرد.

مفهوم‌شناسی

طغیان از حقیقت عنصر نامطلوب برای زیست انسانی است و این صفت رذیله در بین افرادی که اهل دانش هستند بیشترین تبعات منفی را به بار می‌آورد. واژه «طغیان» از ماده «طغی» به‌معنای «هو الارتفاع و التجاوز عن الحدّ المتعارف، مادّیًا أو معنویًا.»[۱] مطرح شده است. صاحب ***قاموس*** طغیان را به‌معنای تجاوز از حد دانسته است که به نظر وی معنای آن مطلق تجاوز از حد است؛ اینکه گناهکار از حد خویش تجاوز کرده و گرنه حد او انسانیت و نیکوکاری است.[۲] معنای لغوی واژه فارسی طغیان به‌معنای سرپیچی، گردن‌کشی، نافرمانی، سرکشی و یاغیگری می‌باشد.[۳] بنابراین واژه طغیان مجاوَزَةَ الحدِّ فی العِصیان»[۴] می‌باشد. بر این اساس طغیان از حقیقت یکی از آسیب‌های بنیادی شخصیت انسان به شمار می‌رود و اگر درمان نگردد زندگی فردی و اجتماعی انسان و جامعه را با شرایط دشواری مواجه می‌سازد. و در تعریف اصطلاحی طغیان می‌توان گفت طغیان حاصل تجاوز از حق و علم است و تجاوز سبب اصلی طغیان است از سوئی تمایل انسان به زندگی دنیوی اعم از ثروت، قدرت، مقام و موقعیت و زندگی اجتماعی موجب استکبار و به خروج انسان از اعتدال و انحطاط و سقوط انسان از عالم حقیقت می‌شود و بر اساس آیات سوره علق به تکذیب حق «ان کذب» و رویگردانی «و تولی» از آن و خطاکاری می‌انجامد واغلب افراد این زمینه را دارند که نسبت به دیگری جهت داشتن زندگی راحت و رسیدن به خواسته‌هایشان اعمال قدرت نمایند.

و بر اساس تعریف لغوی و اصطلاحی، به کسی که در طغیان خود شدت داشته باشد و تجاوز از حق نماید و با حق و خدا مقابله نماید طاغوت می‌گویند و ابلیس مصداق طاغوت است.[۵] طاغوت کسی است که راه حقیقت را مسدود می‌کند و مانع سیر در راه حق و توجه به حق می‌شود «أ رایت الذی ینهی عبدا اذا صلی» یعنی جهت زندگی و سیر طاغوت، مادیات و تمایلات نفسانی است و با این رویکرد در زندگی از راه خداوند تجاوز می‌کند و در انتها عهده‌دار کار کسانی است که از حق رویگردان هستند. طاغوت احساس بی‌نیازی

---

۱. مصطفوی، ***التحقیق***، ج ۷، ص ۸۲.
۲. قرشی، ***قاموس قرآن***، ج ۴، ص ۲۲۳.
۳. دهخدا، ***لغت‌نامه***، ذیل «طغی».
۴. ابن‌فارس، ***مقاییس اللغة***، ج ۳، ص ۴۱۲.
۵. مصطفوی، ***التحقیق***، ج ۷، ص ۸۴.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]
[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

کاذب می‌کند افرادی متوجه آنها می‌شوند که ظاهر دنیا را می‌بینند و نسبت به حقیقت دنیا جاهل هستند. در قرآن کریم کلمه جبت با طاغوت ذکر شده است. نساء آیه ۵۱ و تفاوت طاغوت با جبت آن است که طاغوت با علم طغیان می‌کند ولی جبت متکبری را گویند که تظاهر به علم و عقل می‌کند، در حالی از هر دو بهره‌ای ندارد و در هر دو ضعیف است.[۱] علاوه بر اینکه قرآن کریم به‌صورت تفصیلی در سوره‌های مختلف به موضوع طغیان و عوامل و آثار آن پرداخته است. خدای متعال در این سوره به‌صورت ویژه و با نخستین آیات خود به این آسیب مهم انسان و عوامل، آثار و تبعات آن اشاره می‌کند و این پردازش در این سوره نشان از اهمیت این صفت در زندگی جمعی و فردی انسان دارد که در این مقاله به بررسی آن پرداخته می‌شود. بنابراین طغیان و سرکشی نوعی اعمال قدرت از راه نادرست است که خالق خود را فراموش کرده و پیرو هواهای نفسانی گشته و نفس اماره پیشتاز بر تصمیمات و عملکرد فرد می‌گردد.

پیشینه تحقیق

موضوع طغیان افزون بر اینکه یک مسئله دینی است، در دنیای امروز در علم روان‌شناسی مورد بررسی قرار گرفته است؛ از این‌رو می‌توان به‌عنوان یک بحث میان رشته‌ای تلقی کرد و شایسته است پژوهش‌های عالمان دینی و دانشمندان علم روانشناسی معاصر که در این عرصه قلم فرسایی کرده‌اند، یادآوری گردد. اما با تحقیق در آیات سوره علق، پژوهشی با عنوان طغیان به‌صورت مقاله یا کتاب مستقل یافت نشد و آنچه که مورد پژوهش قرار گرفته است، طغیان از دیدگاه قرآن و حدیث است که به‌صورت پراکنده در کتاب‌های تفسیری همانند تفسیر ***المیزان*** علامه طباطبایی، ***تفسیر نمونه*** آیت‌الله مکارم شیرازی و ***تفسیر نور*** استاد قرائتی مورد بررسی و واکاوی قرار گرفته است و اگر چنانچه پژوهشی خارج از این موارد انجام شده باشد، نوشته‌هایی غیرچاپی است که در سایت‌های مختلف قابل مشاهده است. از طرفی روان‌شناسان زیادی در موضوع طغیان پژوهش‌هایی انجام داده‌اند و از این موضوع اغلب برای سنین کودکان و نوجوانان به‌عنوان آسیب یاد کرده‌اند.

۱. عامل اصلی طغیان

خداوند در این سوره عامل طغیان را استغنا می‌داند و استغنا در لغت به‌معنای خویشتن را دیدن و خود را ذاتا غنی دانستن است[۲] که اقتضای طغیان و استکبار دارد و در اصطلاح معارف قرآنی به‌معنای اعتماد

۱. همان ج ۷، ص ۸۵.
۲. همان ج ۷، ص ۲۷۷.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]
[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

کاذب و نامحدود داشتن به خود است که توهمی بیش نیست. از این‌رو استغناء مقابل فقر است[۱] و از آیات ابتدایی این سوره بر می‌آید که خدای متعال نعمت‌های بزرگی نظیر تعلیم به قلم و تعلیم از طریق وحی را به انسان داده، پس بر انسان واجب است شکر آن را به‌جای آورد، ولی او به‌جای شکر، کفران و طغیان می‌کند؛[۲] به دیگر سخن این طبیعت غالب انسان‌ها است، طبیعت کسانی است که در مکتب عقل و وحی پرورش نیافته‌اند که وقتی خود را مستغنی می‌پندارند، شروع به سرکشی و طغیان می‌کنند[۳] لذا در برابر حقیقت به‌جای اینکه تابع نظر وحی باشد رأی نفس خویش را مقدم می‌دارد[۴] و به آن عمل می‌کند.

ازاین‌رو انسان در برخی مواقع با رویگردانی از خدا و کفر و استکبار در برابر ربوبیت الهی[۵] احساس بی‌نیازی می‌کند؛ این در حالی است که غنی یکی از اسماء خدای متعال است و فقط اوست که در ذات خود فقر، ضعف و نیازی به دیگران ندارد و بدون نیاز به چیزی ایجاد و خلق می‌کند و بدون هیچ کمکی موجود بوده و ادامه حیات دارد و عالم را اداره می‌کند و و بی‌نیاز حقیقی صرفاً برای خداوند است؛ چون همه موجودات محتاج او هستند. بنابراین بی‌نیازپنداری انسان طغیان و استکبار را به‌دنبال خواهد داشت ولی بی‌نیازی در خدا حقیقی است و چون حقیقی است استکبار و طغیان در آن راه ندارد. با توجه به معانی استغناء و وجود این صفت در انسان و سیاق آیات سوره علق به‌دست می‌آید طغیان طبع انسان است نه فطرت انسان، طبع انسان این است که اگر از دیگران بی‌نیاز شد، وضع مالی او خوب شد، طغیان می‌کند[۶] و یکی از مهم‌ترین عناصری که انسان را به این توهم راهنمایی می‌کند علم، قدرت و خانواده است؛[۷] چرا که با ادراک و تلاشی که انسان دارد، می‌تواند به بالاترین مقام‌های علمی دنیوی دست پیدا کند و با آنها قدرت و ثروت خود را زیاد پندارد[۸] و اگر چنانچه تلاش در مسیر یادگیری علوم، جهت الهی و با مبانی اسلامی توام نباشد، انسان در گرداب بی‌نیازی از خدا گرفتار و علم، قدرت، موقعیت و مقام به دست آمده را فقط به استعداد و تلاش خود منوط خواهد کرد و این طغیان و تعدّی که از مرز عدل و محور عقل گذشتن در

۱. همان ج ۷، ص ۲۷۴.
۲. طباطبایی ***تفسیر المیزان***، ج ۲۰، ص ۵۵۰.
۳. مکارم شیرازی، ***تفسیر نمونه***، ج ۲۷، ص ۱۶۳.
۴. فراء، ***معانی القرآن*** ج ۱، ص ۳۳۴.
۵. طبری، ***جامع البیان***، ج ۳۰، ص ۱۶۳.
۶. جوادی آملی، ***تسنیم***، ج ۱، ص ۱.
۷. طبرسی، ***مجمع البیان***، ج ۱۰، ص ۷۸۲.
۸. طوسی، ***التبیان***، ج ۱۰، ص ۳۸۰.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]
[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

بخش‌های علمی از اندیشه ناب گذشتن در بخش‌های عملی از انگیزه ناب گذشتن این طغیان است و هر طاغی هم سرنگون خواهد شد.[۱]

لذا قرآن در اهمیت موضوع، مسئله طغیان را در آغاز نزول قرآن مورد بحث و یادآوری قرار داده و در سایر سوره‌ها به دیگر عوامل طغیان مانند: ثروت، فرزندان،[۲] امکانات، قدرت، نعمت‌های الهی،[۳] دل‌خوشی به بت،[۴] و دوستی با دشمنان خدا اشاره کرده است که هر کدام در جای خود می‌تواند مورد بررسی و آسیب‌شناسی قرار بگیرد. علاوه بر آیات قرآن روایات متعددی از امامان در مورد طغیان و عوامل آن نقل شده است از جمله در روایتی امام باقر﵇ در علت بی‌نیازی می‌فرماید: «إِذَا شَبِعَ الْبَطْنُ طَغَى»[۵] چون شکم پر و سیر شد طغیان می‌کند. یعنی این نوع بی‌نیازی می‌تواند در همه ابعاد زندگی فردی و اجتماعی مصداق داشته باشد. و از سوئی امام علی﵇ فرمودند: «وَ إِنْ فَرِحَ أَسْرَفَ وَ طَغَى»[۶] شادی انسان را به طغیان سوق می‌دهد. و ایشان در حدیثی دیگر «إِنْ أَفَادَ مَالًا أَطْغَاهُ الْغِنَى»[۷] جمع آوری و بدست آوردن مال را عامل بی‌نیازی و طغیان دانسته‌اند. بر این اساس آیه «أَنْ رَآهُ اسْتَغْنَى» به نخستین دلیل استعمارگری انسان اشاره دارد. و کرامت انسان در این است که از مرز تجاوز نکند، ولی غالب افراد در اثر گرایش به طبیعت و محرومیت از فطرت همین که وضع مالی‌شان خوب شد یا از دیگری و جامعه به حسب ظاهر بی‌نیاز شدند طغیانشان شروع می‌شود که مرز استغنا مساوی است با مرز طغیان[۸] پس پر روشن است که اگر در زندگی انسان جهت دهی صحیح تعریف نگردد و انسان خودشناسی و خداشناسی نداشته باشد، نمی‌توان سلامت اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، مدیریتی و صنعتی جامعه را با این افراد تضمین کرد؛ چرا که طغیان و پا فراتر گذاشتن از حقوق مشروعه خود گریبانگیر آنها خواهد شد و مفاسد اقتصادی، سیاسی، مدیریتی و ... دور از انتظار نخواهد بود. بر این اساس ضرورت جهت‌دهی صحیح زندگی انسان، پیشگیری از طغیان انسان در عرصه‌های فردی و اجتماعی را به‌دنبال خواهد داشت که می‌تواند در زیست جمعی مشکلاتی را به بار بیاورد. از این‌رو اگر انسان در زندگی خویش، شناخت صحیح از خود و پروردگار را نداشته باشد به میل و

---

۱. جوادی آملی، ***تسنیم***، ج ۱، ص ۱.
۲. اعراف / ۴۷.
۳. احقاف / ۲۶.
۴. یس / ۲۳.
۵. کلینی، ***الکافی*** ج ۶، ص ۲۷۰.
۶. ابن‌شعبه حرانی، ***تحف العقول***، ص ۱۶.
۷. ***نهج‌البلاغه***، ص ۴۸۷.
۸. جوادی آملی، ***تسنیم***، ج ۱، ص ۱.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]
[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

علاقه خود عمل خواهد کرد و این رفتار که برگرفته از نوع نگرش اوست او را به توهم خودپروردگاری فرعون‌وار راهنمایی می‌کند. از سویی دیگر بنابر آیه «فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا»[۱] کسی که فطرت خدادادی خود را نادیده بگیرد و صفات حیوانی و غریزی خود را غالب سازد، پرخاشگری و خروج از مرز انسانیت را به‌عنوان روش زندگی انتخاب خواهد کرد و این همان سبک زندگی در برابر افراد با تقواست (او امر بالتقوی). افراد با تقوا که اهل مراقبت از خود هستند نه اهل اعراض از فطرت هستند، نه اهل اعتراض و نه اهل جنگ و طغیان؛[۲] چون به ارزش خود و کرامت پروردگار خود پی برده‌اند و خود را فقط در سایه تعلیمات او ارزشمند و عزیز می‌دانند و هرگز طغیان نمی‌کنند. براساس آیات سوره، تکذیب حق، رویگردانی از حقیقت و نهی از کارهای معروف و نیک ویژگی‌های شخصیتی طاغوت است که می‌توان به‌عنوان نشانه‌های روانی طاغوت به آنها اشاره نمود.

۲. عوامل استمرار بر طغیان

از منظر آیات سوره علق عوامل استمرار سرکشی عبارت است از:

یک. اندیشه منحرف

در نظام آفرینش باید اندیشه منحرف تغییر کند؛ چون هر اندازه فردی که دارای اندیشه منحرف است در ابعاد گوناگون خاص بعد علمی رشد داشته باشد، تغییر اندیشه‌اش سخت‌تر خواهد بود و خطر این افراد نسبت به قبل از کسب آگاهی کمتر است و با کسب علم، طغیان شدت پیدا می‌کند؛ چون از روی علم و هدفمند دچار سرکشی می‌شوند و این شدت طغیان، فرد را به طاغوت تبدیل می‌کند و طاغوت در طغیان به‌خاطر منافعی که برای خود ایجاد می‌کند، مصر است؛ از این‌رو اندیشه منحرف یک پشتوانه قوی برای طاغوت است، بر این پایه خداوند در این سوره در توصیف کسانی که به طغیان از حق اصرار دارند ضمن تهدید می‌فرماید: «لنسفعا بالناصیه ناصیه کاذبه خاطئه» ناصیه آن قدرت فرمانروایی هر کس است[۳] و در کتب لغت «ابزار تفکر، تدبیر و تعقل در راهیابی به سعادت»[۴] و «مرکز الإدراک و التفکّر» تعریف شده است؛[۵] به‌تعبیری می‌توان گفت: منظور از «ناصیه» همان اندیشه طغیانگر است و در اصطلاح به هر حرکت و

---

۱. شمس / ۸.
۲. جوادی آملی، ***تسنیم***، ج ۱، ص ۱.
۳. همان، ج ۲، ص ۱.
۴. مصطفوی، ***التحقیق***، ج ۱۲، ص ۱۴۹.
۵. همان.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]
[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

انتقالی که برای نفس در ادراکات جزئی صورت گیرد را اندیشه می‌گویند؛[۱] به‌معنای دیگر تفکر، اندیشیدن در دلایل کار است[۲] و دارای مقدماتی مانند داشتن بصیرت و شناسایی موانع است که اگر آن مقدمات محقق نشود، عمل تفکر و اندیشیدن غیرممکن و دارای نتیجه نخواهد بود؛ زیرا تفکر صحیح که بر اساس مقدمات صحیح باشد، بیانگر نور قلب، رهایی قلب از اغراض فاسد خواهد بود؛[۳] از این‌رو فکر دارای مراتبی است که منوط به میزان شدت و ضعف بصیرت صاحب اندیشه است و چنانچه در تفکر، هوای نفس بر نورانیت قلب و بصیرت تسلط یابد، قطعاً به نتیجه صحیح نخواهد انجامید و این مختص حیوان هم می‌تواند باشد و نمی‌توان گفت تفکر اختصاص انسان است.[۴] لذا عمل اندیشیدن کوشش و جولان آن نیرو به اقتضای عقل و خرد است و این نیرو ویژه انسان است و در حیوان نیست، تفکر یا اندیشه گفته نمی‌شود مگر در چیزی که ممکن شود و صورتی از آن در خاطر و قلب انسان حاصل گردد.[۵] با توجه به‌معنای لغوی و اصطلاحی واژه اندیشه یا فکر، چنانچه فکر و اندیشه انسان بدون مقدمات صحیح، انسجام منطقی، چارچوب مشخص، دارای مبنا، قابلیت استدلال عقلانی و منطقی، کاربردی و نورانیت قلب و دور از اغراض فاسد نباشد، اندیشه منحرف خواهد بود و این نوع اندیشه در مسیر تحقق اهداف نفس گام بر خواهد داشت و این نوع اندیشه در نظام طاغوت تحقق پیدا می‌کند؛ چون مبنای خود را بر اساس دروغ جهت خارج کردن حقیقت از میدان زندگی جامعه انسانی تنظیم کرده است و قطعاً این نوع حرکت که یک حرکت مادی و محسوس اندیشه است، منتج به ثمره نخواهد بود. بنابراین خداوند در توصیف نظام طاغوت اهل طاغوت را صاحب اندیشه منحرف دانسته و می‌فرماید: «ناصیه کاذبه» یعنی قوه ادراک و تشخیص و اندیشه آنها بر اساس دروغ و تکذیب حق پی‌ریزی شده است و مراد از دروغ در آیه عدم اعتقاد آنهاست[۶] و در روزگار ما فرهنگ و تمدن غرب، اندیشه دروغین و غیر واقعی خود را از طریق نظام آموزشی؛ اعم از محتوای درسی، رسانه‌های اجتماعی و .... به کشورهای اسلامی در قالب روشنفکری تحمیل می‌کنند و از طرفی برخی در کشورهای اسلامی که تحت استعمار فکری فرهنگ غرب هستند، به‌صورت نرم آن را در نظام آموزشی تبلیغ و تحقق می‌بخشند و نتیجه این حرکت پرورش مهندس، پزشک، کارگر، معلم، استاد، مدیر و رئیس جمهور برای فرهنگ غرب خواهد بود و با این برنامه‌ریزی و اجرای انتقال

---

۱. سبزواری، ***شرح منظومه***، ج ۱، ص ۸۴.
۲. مصطفوی، ***التحقیق***، ج ۹، ص ۱۲۵.
۳. همان.
۴. همان.
۵. راغب اصفهانی، ***مفردات***، ج ۴، ص ۸۶.
۶. قرشی بنابی، ***قاموس قرآن*** ج ۶، ص ۹۸.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]
[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

آموزه‌های طاغوتی دیگر انتظار اسلامی شدن اقتصاد، بازار، بانک‌ها، سیاست و ... کمرنگ و دور از دسترس می‌شود. بنابر این ناصیه چون قسمت مهم فرمانروایی اوست، هم در بحث‌های علمی دروغ می‌گوید و هم در بحث‌های عملی اشتباه می‌کند و هم در معرفت‌شناسی آنچه را که خبر داد باطل بود، کذب بود، هم در هستی‌شناسی آنچه را که انجام می‌دهد خطا و گزاف و تعدّی است.[۱]

دو. انگیزه منحرف

انگیزه در زندگی از اهمیت زیادی برخوردار است؛ به‌گونه‌ای که یک فرد برای ادامه زندگی، بقاء، فعالیت و حتی تغییر نیازمند انگیزه است. آنچه که باعث شروع فعالیت در انسان می‌شود، انگیزه است؛ به‌عبارتی انگیزه، نقش آغازکننده فعالیت را ایفا کرده و انسان توسط یادگیری بقیه راه را می‌رود. از طرفی آمادگی یا گرایش درونی بالقوه برای پاسخ دادن به موقعیت یا محرک خاص بیرونی، از بین موقعیت‌ها و محرک‌های مختلف موجود را می‌توان انگیزه نام برد.[۲] لذا در معارف قرآنی نیت و انگیزه از اهمیت بسزایی در انجام عمل دارد و طاغوت انگیزه‌اش در طغیان ایجاد مانع و ممانعت از تحقق حقیقت است. حال برای این هدف وسیله مشروع داشته باشد یا اینکه از وسیله نامشروع استفاده نماید به هر حال انگیزه نهایی طاغی، کتمان حق یا دور کردن جامعه از حقیقت و معرفی باطل به‌جای حق است؛ از این‌رو در سوره علق خداوند «ناصیه» را به دو عبارت «کاذبه و خاطئه» وصف کرده است؛ چرا که ناصیه مرکز تفکر و فرماندهی انسان است و اندیشه و انگیزه از آن تجلی پیدا می‌کند؛ زیرا طاغی اندیشه‌اش مطابق با واقع نیست و در بخش معرفت‌شناسی و علم و آگاهی و تحقیق دستش خالی است، از طرفی در بخش عمل هم به‌جای ثواب خطا می‌کند، به‌جای صراط، سبیل غیر را می‌پیماید، به‌جای هدف‌گیری صالح لعب و لهو را انتخاب کرده است[۳] و آنکه در معرفت‌شناسی صادق است و انگیزه هم صادق خواهد بود؛ لذا اندیشه طاغی بر اساس دروغ بوده است و انگیزه و محرک او هم در اعمال بر اساس خرابکاری و نابودی عمدی جامعه وتسلط پیدا کردن به دیگران تنظیم شده است. لذا در آیه از واژه «خاطئه» استفاده شده است؛ زیرا خاطی کسی است که از روی تعمد مرتکب گناهی گردد.[۴] از این‌رو آیه مد نظر به یکی از مبانی فکری طاغوت که موجب استمرار طغیان آنها می‌شود، اشاره دارد. بنابراین انگیزه یک نیروی درونی است که برای برآورده کردن نیازهاست و این نیازها می‌تواند بعد جسمانی داشته باشد و همین‌طور می‌تواند بعد روحی را در بر بگیرد و طاغوت چون دارای اندیشه غیر الهی و غیر فطری و

---

۱. جوادی آملی، ***تسنیم***، ج ۴.
۲. شاملو، ***آسیب‌شناسی روانی***، ص ۱۰۳.
۳. جوادی آملی، ***تسنیم***، ج ۴.
۴. قرشی بنابی، ***قاموس قرآن***، ج ۳، ص۲۶۰.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]
[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

غیر انسانی می‌باشند، بالتبع انگیزه آنها جز بر آورده کردن نیازهای مادی و هوس‌آلود جسمی و دنیوی نخواهد بود. پس انگیزه، عامل رفتار و عمل انسان است.

سه. همنشین منحرف

«نادی» یعنی مجلس و اجتماع، کنگره‌ها، نشست‌ها، هم‌فکران، هم‌کیشان، هم‌مذهبی‌ها و هم‌حزبی‌ها و امثال اینها را گویند[۱] و ضرورت عقلایی بر این است که انسان‌های دارای اندیشه و انگیزه واحد در فعالیت‌های خود با هم متحد باشند و در زمان بروز خطر یا تهدید از طرف دشمن به موجب اتحاد و پیمانی که دارند، به یاری همدیگر بشتابند و این مهم در عصرهای مختلف از سوی مؤمنان و مشرکان شکل گرفته است؛ لذا سوره علق به پیمان و اتحاد مشرکان جهت یاری همدیگر اشاره دارد و «نادی» در آیه «فلیدع ناديه» از ریشه واژه «ندو« به‌معنای جمع شدن و نَادِی اسم فاعل است و نیز به‌معنای مجلس و محلّ اجتماعی و مشورتی[۲] است که ظاهراً مراد از نادی در آیه اهل مجلس است.[۳] بر این اساس نادی و به‌تعبیر دوران نظام جاهلی محل دار الندوه در عصر قبل از اسلام مجلسی برای تصمیم‌گیری و مشاوره اشراف و بزرگان قبیله قریش در مسائل سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، نظامی و دینی بود. این مجلس در واقع، نهادی اجتماعی بود که بزرگان قریش برای تصمیم‌گیری‌های کلی در آنجا جمع شده و تبادل نظر می‌کردند. با اینکه قبایل قریش با یکدیگر رقابت و تعصب داشتند، اما از نظر سیاسی و نظامی اختلاف نداشته و تلاش برای اتحاد در بین آنها پر رنگ بود. لذا با ظهور اسلام به علت ترس اشراف و بزرگان مکه از تضعیف موقعیت سیاسی ــ اقتصادی و دینی‌شان در تضاد و تقابل با آیین جدید موضع‌گیری کردند و ضربات دردناکی را بر پیکره اسلام و مسلمانان وارد ساخت.[۴]

با توجه به معانی واژه «نادی» و کارکردهای حاکمیتی آن، به‌دست می‌آید که مجلسی که طاغوت عصر پیامبر جهت یاری کردن خود، آنها را دعوت کرد از قانون اساسی مستحکمی برخوردار بوده است و آن مجلس مشورتی و شورایی که در همه امور می‌توان مرجع تشخیص مصالح نظام قبایلی اعراب قرار بگیرد، می‌توانست تکیه‌گاه قابل توجهی برای طغیان هر یک از اعضای آن مجمع علیه حقیقت به شمار آید و طاغوت به پشتوانگی قدرت متمرکز خود و الزامی بودن اعضای آن مرکز در پاسخگویی به ندای هر یک از اعضا، اقدام به سرکشی می‌کردند و فردی که مانع عبادت پیامبرﷺ در خانه خدا شد و او را از عبادت

۱. جوادی آملی، ***تسنیم***، ج ۴.
۲. همان، ج ۸، ص ۵۷۹.
۳. قرشی بنابی، ***قاموس قرآن*** ج ۷، ص ۴۰.
۴. بلاذری، ***انساب الاشراف***، ج ۱، ص ۵۳.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]
[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

نهی کرد، علاوه بر داشتن اندیشه و انگیزه طاغوتی دارای پشتوانه طاغوتی هم بود و این موجب اصرار وی بر نابودی حقیقت می‌شد. بنابراین آیه «فلیدع ناديه» دلالت بر اعتماد نظام طاغوت به هم‌فکران دارد و این یکی دیگر از عوامل نشر طغیان در جوامع انسانی است که در ادامه آیات خداوند نوع و چگونگی برخورد با آنها را با عبارت «سندع الزبانیه» بیان فرموده است. بر این اساس ابتدا طاغی هم‌فکرانش را برای یاری و دفاع از خود دعوت می‌کند و بعد خداوند جهت سوق دادن آنها به تبعیت از قانون و اقامه عدل و دوری آنها از مفاسد، ماموران خود را آماده می‌کند[۱] و در مراتب پایین‌تر می‌توان افرادی را در دنیا یاد کرد که با طاغوت به انحاء مختلف در مبارزه و برخورد هستند. در عصر حاضر مصداق آن را می‌توان در رسانه‌های طاغوتی یافت؛ زیرا برخی از رسانه‌ها برخلاف اخلاق حرفه‌ای و به جهت منافع مالی و اقتصادی از افراد یا دولت‌های همسو با سیاست‌های طاغوتی خود دفاع و فعالیت‌های غیر انسانی و غیر اخلاقی انها را مدح و به جوامع انسانی به‌صورت حق وانمود می‌سازند؛ به دیگر سخن نظام آموزشی غیر الهی محل شورا و اجتماع افراد و اساتید تحصیل‌کرده‌ای خواهد بود که برای فعالیت‌های فرهنگی اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و ... جامعه مسلمان تصمیم‌گیری یا در برخی موارد تبدیل به وکیل مدافع اجرای سندهای طاغوتی و غیر انسانی در مدارس و دانشگاها و ... هستند.

۳. راهکار برون‌رفت از طغیان

آنچه که نظام فکری طاغوت بر پایه آن استوار است، تفکر انسان‌محوری یا همان اومانسیم است تا خدامحوری نتواند در زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها جاری و از جایگاه عملی برخوردار گردد؛ لذا خدای متعال در راهکار حلی این معضل اجتماعی دو مولفه را در این سوره نام برده است که نظام طاغوت با عدم توجه به آنها و مغفول نگه داشتن مردم از طریق نظام آموزشی به استعمارگری خود ادامه می‌دهند و آن دو عبارت است از:

یک. درک صحیح مرجع نعمت‌ها و استعدادهای انسان

«الرجعی» در آیه «إِنَّ إِلَى رَبِّكَ الرُّجْعَى» از ماده «رجع» به‌معنای بازگشت است؛ مانند: بازگشت پرنده بعد از دوری و هجرت آن است[۲] و بازگشت به‌سوی خدا؛ یعنی بازگشت به‌سوی کسی است که مبدأ فیض است و اول و آخر اوست و به نور او آسمان‌ها و زمین موجود شده است؛[۳] به‌سخن دیگر همه عوالم مادی، جسم، نفس، روح و استعدادهای انسان همه از سوی اوست و جهت محاسبه به‌سوی او بازگشت دارد اما

۱. مصطفوی، ***التحقیق***، ج ۴، ص ۳۰۹.
۲. راغب اصفهانی، ***مفردات***، ج ۲، ص ۴۶.
۳. مصطفوی، ***التحقیق***، ج ۴، ص ۶۲

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]
[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

معنای رجوع مطلق در مورد خداوند بازگشت همه بدون اختیار به‌سوی عالم آخرت است؛ چون او مالک مطلق است و حکم و عزت در سیطره اوست.

با توجه به معانی لغوی واژه «الرجعی» دو احتمال از آیه «إِنَّ إِلَى رَبِّکَ الرُّجْعَى» به‌دست می‌آید؛ اول اینکه آیه ناظر به این است که طاغی برای عمل خود باید در پیشگاه خدای متعال که محاسبه‌گر اعمال است، باید پاسخگو باشد و خداوند نتیجه اعمال انسان طاغی را در دنیا و معاد خواهد داد و اینکه انسان در برابر هر اندیشه و هر انگیزه‌ای که دارد، مسئول است، نه عالَم باطل است و نه انسان به بطلان و یاوه خلق شده است[۱] و احتمال دوم که با سیاق آیات سازگار است، این است که انسان اگر مرجع همه این نیروها و استعدادها را پروردگار بداند و خدا را سبب‌ساز و سبب‌سوز این استعداد به شمار بیاورد و بازگشت نهایی خود را خدا بداند، به‌طور قطع در نوع نگرش به عالم، هستی و چگونگی مواجهه با این استعدادها را به خوبی درک خواهد کرد و تصمیم درستی را با توجه به شناختی که از خود و پروردگار دارد در پیش خواهد داشت و به طور طبیعی زمانی که انسان خود را بی‌نیاز از همه‌کس و همه‌چیز بداند به‌یقین وجود او را غفلت و نسیان فرا می‌گیرد؛ چنانچه قوه عقلانی را از دست داده و نسبت به حقوق دیگران با خودخواهی و تکبر رفتار می‌نماید. این در حالی است که اگر جهت پیدایش استعدادهای خود، آفریننده و پرورش‌دهنده این استعدادها را خدا بداند، به‌طور قطع سیری واقع‌بینانه خواهد داشت و این انسان نسبت به حقوق کسی سرکشی نخواهد کرد. از این‌رو خدای متعال یکی از داروهای اثرگذار در درمان طغیان را یاد معاد و شناخت عامل اصلی پیدایش و آفریننده این استعدادها دانسته و می‌فرماید: «إِنَّ إِلَى رَبِّکَ الرُّجْعَى». از این‌رو صاحب تفسیر ***الکاشف*** در ذیل آیه می‌نویسد: «ای انسان ستمگر، نه به دنیا و زرق و برق‌هایش مغرور باش و نه به علم و بمب‌ها و ثروت‌ها و فریبندگی‌هایش؛ زیرا نیروی حق به مراتب کاراتر از بمب‌های هسته‌ای است. به‌عنوان نمونه، انقلاب انسان‌ها بر ضد استثمار و برده‌کشی در هند و چین و دیگر کشورها، بزرگترین درس‌ها را به صاحبان کارخانه‌ها و صنایع نظامی در آمریکا داد. سپس آنان به نزد دانای غیب و شهادت برمی‌گردند و او آنها را از عمل‌هایشان آگاه می‌سازد.[۲] ضرورت بررسی این موضوع زمانی اهمیت پیدا می‌کند که انسان در مقابل همه نعمت‌هایی که خدا سرچشمه عطای آنها بوده است، طغیان نماید و با تأمل در خاستگاه اصلی نعمت‌ها، قطعاً عاملی جز یک توهم و پندار کاذب برای طاغوت نمی‌تواند باشد. بر این اساس آیه مذکور می‌تواند تهدیدی بر عاقبت طغیان در دنیا و آخرت به شمار آید.[۳] بنا به خواست خدا توانمندی، استعداد و عمل

۱. جوادی آملی، ***تسنیم***، ج ۳.
۲. مغنیه، ***الکاشف***، ج ۷، ص ۵۸۸.
۳. همان، ج ۴، ص ۷۷۷.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]
[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

طاغوت در این دنیا زایل می‌شود و انسان عواقب ستم به دیگران را هم در آخرت خواهد چشید.

دو. درک حضور موثر خدا در زندگی

یکی از موثرترین راه‌های درمان طغیان، احساس حضور خداوند در زندگی انسان است؛ به طوری که انسان حضور خدا را در همه لحظه‌های زندگی خود درک و او را در هستی پر رنگ و تاثیرگذار بداند. بر این اساس، قرآن کریم در آیه «أَلَمْ يَعْلَمْ بِأَنَّ اللهَ يَرَى»[۱] به دومین عامل درمان طغیان اشـــاره می‌نماید که چنانچه فهم و معرفت انسـان از این حضـور، بنیادی و ژرف باشـد، آثار بسـیاری را به همراه خواهد داشـت؛ همانند مراقبت و محافظت از اعمال و رفتار خود، قرار گرفتن در فضایی که اعمال و رفتار و گفتار وی ثبت و ضبط می‌گردد و درک اینکه کوچکترین حرکت انســـان از خداوند پنهان نخواهد بود. لذا این آثار به وی اجازه نخواهد داد تا حرکت ناسـازگاری را مرتکب شـود و در انسـان حیا[۲] را یادآوری خواهد کرد و به دنبال درک حضـور موثر خداوند به یک حقیقت مهم دیگر[۳] یعنی حضـور و همراهی همیشـگی فرشـتگان و نویسـندگان الهی[۴] که با دقت و آگاهی نسبت به نیات،[۵] اعمال و رفتار انسان را ثبت می‌کنند، پی خواهد برد.

اهمیت موضوع و پرداختن به آن زمانی آشکار می‌شود که خدای متعال در آغاز نزول قرآن به انسان و به‌صورت خاص به پیامبر اکرمﷺ درک حضور خدا در زندگی و هستی را یادآور می‌گردد تا انسان از حدود انسانی و الهی طغیان ننماید. طرح این هشدار دارای اهداف تربیتی این حقیقت مهم است که اگر انسان آن را به‌خوبی درک نماید و بداند که خداوند همه اعمال او را می‌بیند، به‌طور قطع بازدارندگی از گناهان به‌صورت عام و طغیان به‌طور خاص خواهد داشت. علامه طباطبایی در تفسیر آیه «أَلَمْ يَعْلَمْ بِأَنَّ اللَّهَ يَرَى» می‌نویسد: مراد از این «علم»، آگهی بر طریق استلزام است؛ چون لازمه اعتقاد به اینکه خدا خالق هر چیزی است، این اعتقاد است که خدا به هر چیزی عالم است، پس باید معتقد باشند که خدا جاهل نیست و از هیچ عملی عاجز نیست و نیز هیچ صفت نقصی ندارد، هر چند که خود از این اعتقادشان غافل باشند.[۶]

---

۱. علق / ۱۴.
۲. جوادی آملی، ***تسنیم***، ج ۵، ص ۵۹۶.
۳. انفطار / ۱۲ ـ ۱۰.
۴. انفطار / ۱۲ ـ ۱۰.
۵. طباطبایی، ***المیزان***، ج ۲۰، ص ۲۲۷.
۶. همان ج ۲۰، ص ۵۵۳.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]
[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

۴. آثار اصرار بر طغیان

یک. نابودی قوه تشخیص و شناخت

با توجه به خسارت‌های فردی و اجتماعی طاغوت در جامعه و به‌خصوص در جامعه علمی خداوند در آیه «لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ * نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ» طاغوت را تهدید و با آیه «سَنَدْعُ الزَّبَانِيَةَ» به تهدید خود پایان می‌دهد. مأموران جهنم را «زبانیه» هم می‌گویند، خداوند می‌فرماید: ما اینها را می‌خوانیم آنها چگونه می‌توانند در برابر مأموران الهی مقاومت کنند! این تهدید است، هر وقتی که ذات اقدس الهی بخواهد این تهدید وجود دارد و اختصاصی به قیامت ندارد، خیلی‌ها را در دنیا گرفته است.[۱] همانطور که گذشت «ناصیه» به‌معنای مرکز ادراک و قوه شناخت، تفکر و تعقل انسان محسوب می‌شود و چنانچه کسی از این نعمت ارزشمند محروم گردد، دچار تزلزل شخصیتی و هویتی خواهد شد؛ از این‌رو محرومیت از زندگی دنیوی و اخروی برای او دور از انتظار نخواهد بود. خداوند با عبارت «لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ» اشاره به از بین بردن هویت و قوه شناختی او دارد؛ به دیگر سخن «لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ» دلالت به سلطه خداوند بر شخصیت، ریاست و هویت طاغوت دارد و وی را از این نعمت‌ها در جامعه دور می‌کند، طوری که هرگونه تحرک طاغوت برای نجات خود بی‌فایده خواهد بود.[۲] لذا تغییر و فرجام بدی در انتظار طاغوت است[۳] و این تغییر طاغوت را به نهایت ذلت و خواری خواهد رسانید.[۴]

دو. اتحاد اولیاء خدا علیه طاغوت

بعد از اینکه طاغوت هم‌فکران و شورای مشورتی، حمایتی و پشتیبانی خود را برای دفاع از خود دعوت می‌کند، خداوند برای نهایی کردن تهدید، با عبارت «سندع الزبانیه» پاسخ قطعی را صادر می‌کند. زبانیه از ماده «زبن» به‌معنای دفع شدید است. در کلام عرب به‌معنای پلیس است و امر در آیه تعجیزی است، می‌خواهد با این امر به‌شدت اخذ اشاره کرده باشد.[۵] با توجه به کتب لغت، زبانیه به گروهی گفته می‌شود که مردم و برخی را به اقامه عدل و رعایت قانون سوق می‌دهند یا در عالم آخرت گروه منحرف را به

---

۱. جوادی آملی، ***تسنیم***، ج ۴.
۲. مصطفوی، ***التحقیق***، ج ۱۲، ص ۱۴۹.
۳. طوسی، ***التبیان***، ج ۱۰، ص ۳۸۲.
۴. ابن‌عبدالسلام، ***تفسیر العز بن عبدالسلام***، ج ۲، ص ۳۶۹.
۵. طباطبایی، ***المیزان***، ج۲۰، ص ۳۲۸.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]
[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

سمت تاریکی و آتش هدایت می‌کنند؛[۱] از این‌رو احتمال داده می‌شود وجود مأموران حفاظت و حراست از مرزهای فکری، فرهنگی و علمی در همه عرصه‌های دنیوی هم ضرورتی انکارناپذیر بوده و می‌بایست در مقابل طاغوت همانند ماموران الهی در آخرت از شدت عمل در مقابل طاغوت صف‌آرایی داشته باشند؛ چرا که طاغوت نتواند به جامعه اسلامی نفوذ و زیان برساند. بنابراین اتحاد مؤمنان و فراگیران علم و دانش علیه طاغوت علاوه بر اینکه بیانگر وجود هم‌فکران سست اندیشه و سست عنصر طغیان‌گران است، عدم بهره‌مندی آنان از اندیشه ناب علمی را نشان می‌دهد و در نتیجه قوه تشخیص خود را از دست داده و همه تلاش‌ها و رنج‌هایی که در مسیر یادگیری علوم متحمل شده بود، همگی آنها به آتشی تبدیل کرده و همه برداشت‌های او را سوزاند و این محصول نظام آموزشی بر مبنای طاغوت است که زندگی دنیوی و اخروی وی را تحت الشعاع قرار خواهد داد.

۵. دو راهکار پیشگیری از زمینه ظهور طغیان

فضای فرهنگی جامعه می‌بایست زمینه رشد طغیان و سرکشی را در بین مردم مهار کند، پیشگیری از ایجاد زمینه‌های طغیان بهتر از درمان آن است. در تمامی جوامع دو نهاد در این موضوع می‌توانند نقش‌آفرینی کنند که عبارتند از نظام آموزشی و خانواده؛ زیرا بیشترین ارتباط محیطی برای انسان بر عهده این دو نهاد است. با تامل در سوره علق، دو وظیفه و تکلیف برای این دو نهاد مشخص می‌شود که با اجرای خوب می‌تواند از سوق دادن فرزندان و جوانان به سرکشی و طغیان جلوگیری نماید.

یک. انسان‌شناسی (عمق نگری در خلقت انسان)

خداوند در ابتدای سوره، گنجاندن دو عنوان مهم در نظام فکری یا فضای زندگی انسان را برای پیشگیری از این آسیب ضروری دانسته و ربوبیت الهی را با این دو مولفه تعریف و تبیین می‌نماید و عنصر اول شناخت انسان است.

فهم صحیح و ژرف نگریستن در منشأ خلقت انسان موجب می‌شود استعدادهای انسان در مسیر درست آفریننده استعدادها قرار گیرد. خداوند در آیه «خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ» توجه انسان را به مایه اولیه جسم معطوف و راه نجات را به انسان آموزش می‌دهد؛ به‌طوری که انسان با آگاهی به منشأ قدرت جسم و توانمندی‌های آن، می‌تواند خود را از هرگونه اسارت رها کرده و به‌عنوان خلیفةالله زندگی نماید؛ از این‌رو امام علی‌ﷺ در

---

۱. مصطفوی، ***التحقیق***، ج ۴، ص ۳۰۹.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]

[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

فراز مهمی می‌فرماید: «مَا لِابْنِ آدَمَ وَ [الْفَخْرُ] الْفَخْرِ أَوَّلُهُ نُطْفَةٌ وَ آخِرُهُ جِيفَةٌ وَ لَا يَرْزُقُ نَفْسَهُ وَ لَا يَدْفَعُ حَتْفَه»[۱] بر این اساس انسان با شناخت منشأ وجودش که آبی ناچیز است که در انتها به جسد بدبو تبدیل می‌شود، چطور می‌تواند فخرفروشی و تکبر به خود راه دهد؟[۲] و از حدود انسانیت و دایره بندگی پروردگار خویش خارج گردد. لذا عمق‌بخشی تفکر به این موضوع می‌تواند انسان را همیشه در مقابل پروردگار خویش مطیع و متواضع سازد. اگر این شناخت از انسان به‌صورت سطحی باشد به اومانیسم ختم خواهد شد؛ چنانچه فرهنگ و تمدن عصر حاضر غرب بر اساس این تفکر تهی از حقیقت بر سیستم آموزشی دنیا مسلط شده است. صاحب تفسیر ***تسنیم*** در ذیل آیه دوم سوره علق می‌نویسد: «اینکه انسان را از عَلَق آفرید دو تا پیام دارد: یکی تدبیر عالمانه و حکیمانه خدای سبحان که «محیر العقول» است، دیگری سابقه دیرینه انسان که موجودی بی‌ارزشی بود».[۳]

خداوند با تعبیر «خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ» به بحث چگونگی آفرینش انسان اشاره و به ابعاد آفرینش انسان در دو بعد روحانی و جسمانی می‌پردازد. با تامل در معنای آیه، به‌دست می‌آید که جسم انسان به خاک و ماده علق اتصال دارد و روح او به عالم ملکوت، لذا خداوند متعال در سوره علق با توجه به آیه مورد اشاره علت طغیان انسان را مباهات به آورده‌های بعد خاکی و عدم شناخت بعد روحانی بیان می‌کند، چنانچه اگر انسان علاوه بر خود روحانی، خود جسمانی را هم تحت تربیت و مدیریت خداوند می‌دانست و منشأ خلقت و نسل خود را حقیقت علق می‌دانست، به‌طور قطع طغیان نمی‌کرد و پای خود را از مدار انسانیت فراتر نمی‌گذاشت؛ اما اگر انسان در خلقت خود که از آبی پست است و در آخر هم لاشه‌ای بدبو خواهد شد،[۴] دقت می‌کرد و تحول و تکامل جسم خود را از علق تا آخرین مرحله خلقت[۵] از سوی قدرت ازلی خداوند می‌دانست، به هیچ روی راه حق را مسدود نمی‌کرد. بر این اساس تربیت بعد روحانی که بعد جسمانی را از وسوسه‌های زمینی و جسمانی و مادی نجات و افسار آن را مهار نماید، اهم کارها به شمار می‌رود و خداوند در این سوره به موجب اینکه مشرکان خداوند را خالق و مربی و تربیت‌کننده خود را بت‌ها می‌دانستند با آنها از مسیر آنچه آنها قبول داشتند گفتگو می‌کند تا بفهماند آن خدایی که جسم شما را آفرید، رب شما هم هست و خالق نمی‌تواند جدای از رب باشد و اگر انسان در فعالیت‌های دنیایی و عبادی خویش، خود را

---

۱. ***نهج‌البلاغه***، ص ۵۵۵.
۲. کلینی، ***الکافی***، ج ۲، ص ۳۲۸، ابن‌بابویه، ***علل الشرائع***، ج ۱، ص ۲۷۶.
۳. جوادی آملی، ***تسنیم***، ج ۱.
۴. برقی، ***المحاسن***، ج۱، ص ۲۴۳.
۵. حج / ۱۴.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]
[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

تحت تربیت همان خالق قرار ندهند، همه این نعمت‌ها علیه خودشان بوده و زیان به وجود خواهد آورد. اگر ربوبیت خدا تثبیت شد، خالقیت او هم حتماً تثبیت می‌شود؛ چون ربوبیت با فرهنگ و تعلیم و تزکیه و مانند آن همراه است.[۱] بنابراین اولین موضوعی که خدای متعال جهت بالندگی و پیشرفت انسان یادآوری کرده است، انسان‌شناسی است.

دو. مربی شایسته

جایگاه تعلیم در قرآن کریم از آیه «اقْرَأْ وَرَبُّکَ الْأَکْرَمُ * الَّذِی عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» به وضوح فهمیده می‌شود و اینکه معلم می‌بایست خود کریم و کریم‌ترین باشد تا تعلیم هدفمند و جهت‌دهی شده محقق شود؛ زیرا تحقق تعلیم می‌بایست انسان را اصلاح و نقائص او را مرتفع سازد؛ از این‌رو خدای سبحان به‌عنوان اکرم دارد، تدریس می‌کند. اکرم اگر خالق شد، کریمانه خلق می‌کند و اگر ربّ شد، کریمانه تدبیر می‌کند و مدیریت را به عهده دارد.[۲] با اکرمیت به انسان علم را با ابزار قلم و از طریق وحی آموخت و یکی از دو راهکار وصول انسان به ربوبیت، وجود معلم کریم است که اگر در نظام آموزشی نباشد، نظام تعلیم به تربیت نخواهد انجامید. لذا عنصر دوم در ساخت نظام آموزشی اسلامی و تحقق خلق نیکو و دوری از طغیان، وجود معلم کریم است. حال قبل از پرداختن به نقش معلم در ممانعت از طغیان انسان، لازم است به‌معنای کریم و کرامت به‌صورت مختصر اشاره‌ای داشته باشیم. واژه «اکرم» از ماده «کرم» و در معنای آن چنین آمده است: «کرم هو ما یقابل الهوان»[۳] و مفاهیمی مانند: جود، عطا، سخاوت و صفح از آثار کرامت و لوازم آن است. از سویی معنای اکرم در آیه «اقْرَأْ وَرَبُّکَ الْأَکْرَمُ» و «إِنَّ أَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاکُمْ» وجود عزت در ذات نفس آنهاست[۴] و استعمال کرامت در خداوند بدون قید و بدون نهایت است و هیچ خواری و ضعفی بدان راه ندارد؛ یعنی حقیقت کرامت و همه کرامت و مبدا کرامت و انتهای کرامت اوست و کرامت فقط از جانب او صادر می‌شود؛ اما استعمال کریم در بندگان خداوند به‌معنای پاک شدن از خواری و رذایل مادی و معنوی است؛ طوری که انسان نفس خود را گرامی و در باطن عزت داشته باشد و این تحقق نمی‌یابد مگر با تقرب معنوی به خدای متعال و کم کردن علائق مادی و علاقه‌مندی به معنویات.[۵]

بر اساس آیه «اقْرَأْ وَرَبُّکَ الْأَکْرَمُ * الَّذِی عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» و مفهوم کریم، خداوند از روی کرامت خود انسان را

---

۱. جوادی آملی، ***تسنیم***، ج ۱.
۲. همان، ج ۲.
۳. مصطفوی، ***التحقیق***، ج ۱۰، ص ۴۶.
۴. همان ج ۱۰، ص ۴۷.
۵. همان ج ۱۰، ص ۴۹.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]
[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

به مقام آموزش از طریق قلم نائل کرده است و در مراتب پایین، انسانی که به‌عنوان معلم می‌خواهد به دیگران با قلم تعلیم علوم دهد، می‌بایست خود کریم باشد. آیه مذکور گویای این مطلب است که خدای متعال کسب علم با قلم را کریمانه به انسان عطا فرموده است؛ به‌تعبیری خداوند هم کریمانه انسان را آفرید و هم کریمانه استعداد او را پرورش داد و کسی که کریمانه مدیریت و پرورش می‌دهد، باید خود اکرم باشد و پرورش را بدون هیچ نقصی انجام دهد.[۱] لذا کرامت از برجسته‌ترین صفاتی است که خدای متعال در وصف ملائکه یاد کرده است و می‌فرماید: «بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ * لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ»[۲] همانطور که خداوند منزه و بی‌عیب ملائکه را آفرید، همین‌طور بدون نقص و کریمانه انسان را آفرید و به او استعدادهای فراوان در عرصه‌های مختلف داد و علاوه بر آن، آنچه که فوق تصور انسان در کسب بود، به وی عنایت کرد. بنابراین خلقت کریمیه؛ یعنی عطای بیش از استحقاق و بدون استحقاق انسان به اوست.[۳] لکن انسان با عنایت خداوند علوم را از طریق قلم: «عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» یا با کمک عقل به‌عنوان سراج و وحی کسب می‌کند: «عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ» نوشتن با قلم از کرامت است و اهل قلم یا مربی اگر کریمانه رفتار کنند، می‌توانند برای جامعه انسانی سودمند واقع شوند؛ به سخن دیگر خداوند با عطای مجاری ادراک به انسان «وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ»[۴] علوم بیرونی را آموخت و بر اساس آیه «عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ» آنچه که امکان فراگیری با قلم را نداشت را از روی لطف خود، هست‌ها و نیست‌ها و بایدها و نبایدها را به او یاد داد؛ زیرا علم و عمل بشر را از بعد حیوانی به بعد انسانی تکامل می‌بخشد و اگر این عنصر داده نمی‌شد، اکرم بودن جایگاهی برای مربی به شمار آورده نمی‌شد. بنابراین با تامل در آیه «اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ» مربی سازنده، کسی است که دارای کرامت باشد و متعلم خوب هم کسی است که از کرامت مربی آگاه باشد. اگر این مهم تحقق یافت، انسان جهت خروج از طبیعت حیوانی خود می‌تواند به علومی دست یابد که با طبیعت انسانی نمی‌توانست آن را دریافت کند چنانچه معلم کریم نباشد و در ولایت فرهنگ غیر الهی باشد آنچه که به فراگیر و فرزند خود آموزش می‌دهد؛ اولا دلسوزانه و خالص نیست؛ دوما تعریف ناقصی از انسان و هدف خلقت انسان را ارائه خواهد داد؛ سوما جهت آموزش مبانی فکری خود معلم که همان انسان‌محوری و اومانیسم است، خواهد بود و این نظام فکری همان نظام فکری مبتنی بر تفکر طاغوتی است. پس ارباب قلم کریم‌اند، مکتوبات سودمند اهل قلم کریم است، ملفوظات مدرّسان اهل قلم کریم‌اند

---

۱. جوادی آملی، ***تسنیم***، ج ۳.
۲. انبیاء / ۲۷ ـ ۲۶.
۳. طباطبایی، ***المیزان***، ج ۲۰، ص ۳۲۴.
۴. نحل / ۷۸.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]
[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

و مانند آن.[۱]

نتیجه

طغیان از حقیقت یکی از آفت‌های شخصیتی انسان به شمار می‌آید و خدای متعال راهکار اصلی درمانی را در سوره علق بیان نموده است و از مهم‌ترین ضعف ما در زندگی سالم اجتماعی عدم مراجعه به آیات و دریافت راهکارهای خوب زیستن می‌باشد؛ چرا که قرآن «تبیانا لکل شیء» است و می‌تواند هدایت انسان را رقم بزند. علت العلل عدم بهره‌برداری یا بهره‌مندی ضعیف از آیات قرآن را می‌توان در فقدان خوانش تمدنی از قرآن دانست؛ به دیگر سخن این نوع نگرش به قرآن می‌تواند انسان را به تحلیل جامع نسبت به مشکلات و سؤال‌های رایج عصر حاضر از آیات وحی نزدیک سازد و طغیان یکی از مسائل و مشکلات مهم جوامع امروز انسانی در سطح فردی و اجتماعی است که آسیب‌های فراوانی را به همراه دارد. با تأمل در سوره علق می‌توان اهمیت این رذیله را در عالم هستی درک و به راهکار درمانی آن دست یافت. لذا احساس بی‌نیازی از خداوند، اندیشه منحرف، انگیزه منحرف و همنشین منحرف عواملی برای استمرار طغیان است و درک حضور خدا در زندگی و دستیابی به منشأ استعدادها و نعمت‌ها به‌عنوان دو عنصر موثر نجات از طغیان و خروج از طاغوت می‌تواند نقش ایفا نماید. بر این اساس فطرت پاک و الهی انسان مانند باران، رحمت خداست زمانی که به سمت رودخانه‌ها و سدها هدایت می‌شود؛ اما زمانی که از مسیر درست منحرف می‌شود و به بیراهه رود تبدیل به سیل می‌شود و خرابی‌هایی را به‌جا می‌گذارد، درست مثل رفتارهای ما، زمانی که با تربیت صحیح پیش رود نتیجه‌اش آرامش و سلامت جسم و روح است و وقتی به انحراف رود و از مسیر درست خارج شود، تبدیل به ناهنجاری‌هایی فردی و اجتماعی می‌شود؛ از این‌رو کلام خداوند و درک درست ابعاد آن ریسمان محکمی است که می‌تواند فرد را در همه عرصه‌های زندگی از جمله طغیان مصون بدارد.

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

نهج‌البلاغه. (۱٤۱٤ق). گردآوری شریف الرضی. تصحیح صبحی صالح. قم: فراء.

ابن‌شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۳٦۳ق). ***تحف العقول***. قم: جامعه مدرسین.

۱. جوادی آملی، ***تسنیم***، ج ۱.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]

[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

ابن‌عبدالسلام، عبدالعزیز بن عبدالسلام (١٤٢٩ق). ***تفسیر العز بن عبدالسلام***. بیروت: دار الکتب العلمیة.

ابن‌عساکر، علی بن حسن (۱۴۱۵ق). ***تاریخ مدینة دمشق***. بیروت: دار الفکر.

ابن‌فارس، أحمد (١٤٠٤ق). ***معجم مقاییس اللغة***. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

ایزوتسو توشی هیکو (۱۳۶۱ش). ***خدا و انسان در قرآن***. ترجمه احمد آرام. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱ق). ***المحاسن***. قم: دارالکتب الاسلامیه.

بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر (١٤١٧ق). ***انساب الاشراف***، بیروت: دار الفکر.

بهجت‌پور، عبدالکریم (۱۳۹۰ش). ***تفسیر تنزیلی همگام با وحی***. قم: التمهید.

جوادی آملی عبدالله (۱۳۹۸ش). ***تسنیم***. قم: اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸ش). ***تسنیم***. قم: اسراء.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد (١٤١٢ق). ***مفردات ألفاظ القرآن***. بیروت و دمشق: دارالعلم و الدار الشامیة.

سبزواری، هادی (بی‌تا). ***شرح منظومه***. قم: مکتبة المصطفی.

شاملو، سعید (۱۳۸۳ش). ***آسیب‌شناسی روانی***. تهران: رشد.

صدوق، محمد بن علی (۱۳۸۵ش). ***علل الشرائع***. قم: داوری.

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰ق)، ***المیزان فی تفسیر القرآن***. بیروت: مؤسسة الأعلمی.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ش). ***مجمع البیان لعلوم القرآن***، تهران: ناصر خسرو.

طبری، محمد بن جریر (١٤١٢ق)، ***جامع البیان فی تأویل آی القرآن***. بیروت: دار المعرفة.

طوسی، محمد بن حسن (**بی تا**) ***التبیان فی تفسیر القرآن***. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

فراء یحیی بن زیاد (۱۹۸۰م). ***معانی القرآن***. قاهره: الهیئة المصریة العامة للکتاب.

فیض‌الإسلام، علی‌نقی (۱۳۷۹ش). ***ترجمه و شرح نهج‌البلاغة***. تهران: فیض الاسلام.

قرشی بنایی، سید علی‌اکبر (١٤١٢ق). ***قاموس قرآن***. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

کلینی، محمد بن یعقوب (١٤٠٧ق)، ***الکافی***، تهران: إسلامیة.

مصطفوی، حسن (۱۳۶۰ش). ***التحقیق فی کلمات القرآن الکریم***. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

مغنیه، محمدجواد (١٤٢٤ق). ***التفسیر الکاشف***، قم: دار الکتاب الإسلامی.

مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۱ش). ***تفسیر نمونه***. تهران: دار الکتب الإسلامیة.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]

[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

منسوب به جعفر بن محمد (۱٤۰۰ق). ***مصباح الشریعة***، بیروت: اعلمی.

الهامی، داود (۱۳۷۸ش). علم آموزی زن از دیدگاه اسلام. مجله ***پیام حوزه***. ۵ (٤). ۷۸ـ ٦۰.

یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب (بی‌تا). ***تاریخ یعقوبی***. بیروت: دار الصادر.

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]

[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]

[Downloaded from tafsir.maaref.ac.ir on 2026-10-16]

[DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.75]